

دریافت مقاله: ۹۱/۲/۱۶

پذیرش مقاله: ۹۱/۹/۸

بررسی تطبیقی هنر ملیه‌سازی قبل و بعد از اسلام در ایران*

غلامعلی حاتم** سمیه علیزاده میرارکلائی***

چکیده

تنوع در طرح، اندازه و نقش آثار ملیه‌ای موجود در موزه‌ها و منابع مکتوب تاریخی، این پرسش را مطرح می‌سازد که کدام یک از دوره‌های هنری و تاریخی بیشترین تأثیر را در تغییر فرم و نقش آثار ملیه داشته‌اند و ملیه‌سازی به شکل امروزی آن، از چه دوره‌ای رایج شده‌است. برای پاسخ به پرسش‌هایی از این دست نگارندگان، دو حوزه زمانی ملیه‌سازی پیش از اسلام و بعد از اسلام را به دلیل شاخصه‌های خاص فرهنگی، مذهبی و سیاسی آن دو دوره، برگزیدند. پس از آن با تأکید بر تکنیک‌های اجرایی و تزئینی، فرم و نقش آثار موجود در این دو زمان را بطور جداگانه و در دو مقطع زمانی متفاوت (در زمانی) با روش تحلیلی-توصیفی بررسی و در نهایت، با یکدیگر مطابقت دادند.

یافته‌های این بررسی پس از مطابقت، افزون بر مستندسازی مراحل شکل‌گیری نقوش از هزاره سوم قبل از میلاد تا پایان دوره قاجار و بیان تکنیک ساخت آثار ملیه، این واقعیت بود که مفتول‌های تابیده و نتابیده به کاررفته در زیورآلات و اشیای تزئینی ایران باستان، با پشت سر گذاشتن تحولات بنیادی به‌عنوان هنری مستقل، به نام ملیه وارد عرصه هنر-صنعت گشته‌اند. پس از آن، این هنر مراحل شکوفایی و تکامل خویش را در دوره‌های صفوی، افشار و زند و قاجار سپری کرده است.

کلیدواژگان: ملیه‌سازی، هنر فلزکاری، پیچک.

* مقاله پیش‌رو، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد سمیه علیزاده میرارکلائی با عنوان "تحلیل زیبایی‌شناسانه فرم و نقش در زیورآلات ملیه طلای ایران" به‌راهنمایی دکتر غلامعلی حاتم در دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

** استاد، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر تهران.

*** کارشناس‌ارشد هنر اسلامی (گرایش فلز)، دانشکده هنرهای اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول).

مقدمه

آثار ملیله ایران، بخشی از هنر فلز کاری ایران به‌شمار می‌رود که تولید آن طی سال‌های اخیر دستخوش تغییرات بسیاری شده است. این هنر که امروزه به دلایلی رونق و فروغ گذشته‌اش را از دست داده، زمانی نه‌چندان دور زینت‌بخش زنان و مجالس باشکوه بزرگان ایرانی بوده است.

اشیائی که امروزه به‌عنوان هنر ملیله‌سازی شناخته می‌شوند، نسبت به اشیایی که در کاوش‌های باستان‌شناسی یافت شده‌اند یا از دوره‌های متأخر به‌دست آمده‌اند، تفاوت‌های بسیاری باهم دارند. وجه مشترک و تمایزات قابل لمس در آنها چنین پرسش‌هایی را در ذهن برمی‌انگیزد که باوجود اختلاف ظاهری این اشیا چرا محققان آنها را در یک مجموعه و تحت عنوان ملیله‌سازی قلمداد می‌کنند، آنچه امروزه به‌عنوان هنر ملیله‌سازی شناخته شده از چه دوره‌ای شکل امروزی خویش را یافته و سیر تحول و تطور هنر ملیله‌سازی در ایران چگونه بوده است.

باینکه درباره هنر فلز کاری در بسیاری از کتاب‌های تاریخ هنر ایران، سخن به‌میان آمده لیکن هنر ملیله میان سایر هنرهای فلزی مانند حکاکی، قلم‌زنی و طلاکوبی کمتر مورد توجه صاحب‌نظران بوده است. از این رو جستجو در زمینه آثار ملیله‌سازی چندان ساده و در دسترس نبوده و پیرو آن، مطالعات جامعی هم در این خصوص انجام نگرفته است. از سوی دیگر دسترسی به آثار موجود در موزه‌ها مشکلات و موانع خاص خود را دارد چراکه بخشی از این آثار به‌دلیل گرانبها بودن در مخازن موزه‌ها نگهداری می‌شوند و گروهی دیگر حتی دارای شناسنامه یا عکس نیز نیستند. با این وجود، مقاله پیش‌روی با هدف پی‌بردن به مراحل شکل‌گیری هنر فلز کاری و یافتن مهم‌ترین دوره‌های تاریخی تأثیرگذار بر آن، تدوین یافته است.

یکی از مؤثرترین راه‌ها برای پی‌بردن به مهم‌ترین تغییرات اعمال شده بر فرم، نقش و منشاء پیدایش فرم‌ها و نقوش به‌کاررفته در هنر ملیله‌سازی ایران، جمع‌آوری آثار، دسته‌بندی و انطباق آنها در دوره‌های قبل و بعد از اسلام است که در این مقاله تمامی این موارد صورت پذیرفته است.

پیشینه پژوهش

ملیله‌سازی، از نخستین نمونه‌های موجود از دوران پیش از اسلام است که همواره به‌دلیل استفاده از فلز با ارزش طلا و نقره، مناسب‌ترین کاربرد را برای زینت‌بخشیدن به پوشاک یا ظروف تجملی داشته است. همچنین باوجود تمام زیبایی‌های نهفته در دل این پیچ و تاب زرین و سیمین، تا به امروز

تحقیق و پژوهشی جامع در این باره صورت نگرفته است. باینکه در تعداد بسیاری از پایان‌نامه‌های دانشگاه‌های هنر تهران، اصفهان، شیراز و تبریز بطور خاص ملیله‌سازی نقره بررسی شده لیکن در هیچ یک از آنها در زمینه چگونگی پیدایش و شکل‌گیری فرم و نقش به‌کاررفته در ملیله‌سازی و تطابق آثار قبل و بعد از اسلام، پژوهشی صورت نگرفته است. باین‌همه از میان آنها، پایان‌نامه‌هایی که به قلم علی‌ابوترابی (۱۳۷۳) باعنوان "تحقیقی پیرامون هنر ملیله کاری از دیرباز تاکنون" و شهره مجیری (۱۳۸۵) باعنوان "بررسی و مقایسه ملیله اصفهان و زنجان" نوشته شده‌اند، دارای مطالب مفید تاریخی است که در مقاله حاضر از آنها بهره‌گرفته‌ایم. بین منابع مکتوب نیز، بیش از همه فریه (۱۳۷۴) در "هنرهای ایران" و جلیل ضیاءپور (۱۳۴۴) در "زیورهای زنان ایران از دیرباز تاکنون"، بطور پراکنده به زیورآلات ملیله اشاره نموده‌اند.^۱

روش پژوهش

آنچه با نگاهی گذرا به نخستین نمونه‌های کشف‌شده ملیله از شوش تا متأخرترین آن در عصر قاجار و معاصر به‌دست می‌آید این است که طی این سال‌ها تحولاتی عظیم در فرم، نقش و تکنیک ساخت ملیله رخ داده است. برای بررسی این دگرگونی‌ها آنچه لازم به‌نظر می‌رسد؛ جمع‌آوری آثار و توجه به هرگونه تغییر و تحول متناسب با دوره‌های تاریخی است که آثار در آنها ساخته شده‌اند.

سیر نوشتار پیش‌روی بدین گونه است که متن (ملیله‌سازی) در دو مقطع زمانی (در زمانی) بررسی تطبیقی شده‌اند. مقطع زمانی نخست که پیش از اسلام است، دارای ملیله‌سازی به روشی بومی - سنتی و در مراحل ابتدایی و با شیوه ساخت و تزئینی مشابه زرگری اولیه بوده است که در طراحی و ساخت آثار آن، باورهای فرهنگی و آئینی نقش بسزایی داشته‌اند. در مقطع زمانی دوم هم، آثار ساخته شده دوران بعد از اسلام بررسی شده است. ظهور دین اسلام در ایران و ممنوعیت استفاده از طلا برای مردان و همچنین جایگزینی نقوش متنوع گیاهی و هندسی بجای نقوش انسانی در تزئین آثار، این هنر را دستخوش تحولات کرده است. ابزار و شیوه‌های گردآوری اطلاعات در بردارنده جستجوی کتابخانه‌ای، مطالعات میدانی، بررسی برخی از آثار در محل نگهداری و دریافت نمونه‌هایی از طریق سایت‌های موزه‌های خارجی و داخلی است. آثار موجود در سه مرحله با یکدیگر انطباق داده می‌شوند که شامل دوره پیش از اسلام (جدول ۱)، دوره اسلامی (جدول ۲) و در نهایت تطبیق نتایج حاصل از بررسی دو دوره در جدول ۳ است. در ادامه، شش اثر از دوران پیش از اسلام و شش اثر از دوران

در جبهه غربی سفیدرود در استان گیلان، انگشتی که از مفتول‌های ریز ساده و مارپیچ ساخته شده‌است، نمونه‌ای خاص محسوب می‌شود. چراکه محل اتصال مفتول‌های تشکیل‌دهنده این انگشت به اندازه‌ای ظریف است که با چشم دیده نمی‌شود (تصویر ۳). دقت در ساخت و طراحی آن به شکل مارپیچ، با قطر ۲/۳ سانتی‌متر، نشانه‌ای از مهارت زرگران آن تمدن است (همان).

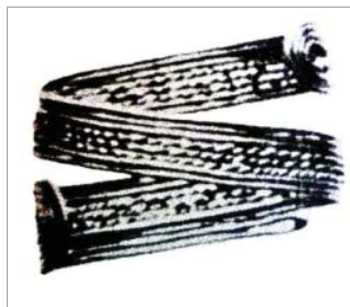
- **هخامنشیان:** ویژگی هنر زرگری هخامنشی، آمیختن و آشتی دادن میان شیوه‌های متفاوت جواهرسازی در سرزمین‌های تحت سلطه شاهان هخامنشی است. مزیت مهارت فنی، تعادل

تصویر ۱. دسته سنگ سنباده از جنس طلا، قلاده شیر با تزئینات خوشه‌ای، طول ۰/۱ متر، موزه لوور، پاریس (آمیبه، ۱۳۷۲: ۸۷).

تصویر ۲. گردنبند طلا، منطقه حسنلو، سده‌های هشتم و نهم پ.م، موزه ایران باستان، تهران (نگارندگان). (ضیاءپور، ۱۳۴۴: ۹۰).

تصویر ۳. انگشت طلا، گیلان، هزاره اول پیش از میلاد (ضیاءپور، ۱۳۴۴: ۵۶).

اسلامی ایران معرفی خواهند شد. این آثار متعلق به تمدن‌ها و سلسله‌های حاکم بر ایران در محدوده زمانی هزاره سوم پیش از میلاد تا دوره قاجار و محدوده مکانی ایران کنونی است.

ملیله‌سازی پیش از اسلام

سرزمین ایران از گذشته‌های بسیار دور تمدن‌های عظیم و باشکوه بسیاری را در خود پرورانده‌است. تنوع و پراکندگی این تمدن‌ها در مناطق مختلف جغرافیایی مانند گیلان، آذربایجان، لرستان، کاشان و جیرفت همگی نشانه‌ای از تنوع در فرهنگ، وضعیت معیشتی و اقتصاد در هر تمدن است. استفاده از طلا و نقره به عنوان فلزی ارزشمند برای ساخت ظروف و زیورات، در این مناطق نیز رواج داشته‌است. آنچه در این بخش مورد توجه قرار می‌گیرد، آثاری است که به گونه‌ای با هنر ملیله‌سازی در ارتباط بوده و از عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری ملیله‌سازی پیش از اسلام است.

- **ایلام:** ایلام در زمان‌های قدرت، کشوری ثروتمند و آباد و شوش یکی از چهارراه‌های دنیا به‌شمار می‌رفته‌است (آمیبه، ۱۳۷۲: ۳). احتمالاً به تناسب پیشرفت در صنعت، بازرگانی و به دنبال آن وضعیت معیشتی مردمان آن زمان زیورات، ظروف و آثار بسیاری از فلزات گرانبها تولید یا توسط بازرگانان به مراکز اقتصادی و تجاری ایلام آورده می‌شد. افزون بر انگشتی‌هایی یافت شده از قبری قرار گرفته در برابر معبد اینشوشیناک^۳، یک دسته چاقو تیزکن نیز از این دوره دردست است (تصویر ۱). این اثر که از طلا ساخته شده، سر شیری در آن تجسم یافته که قلاده گردن آن با نوارهای تابیده و هنر زبره‌کاری^۴ تزئین شده‌است.

- **آذربایجان:** در کاوشگاه‌های زیویه^۵، حسنلو و مناطقی از آذربایجان غربی، جواهراتی قابل سینه‌گذاری که در بردارنده آویزهای گوژکاری شده گرد یا ستاره‌ای و گوشواره‌هایی ملیله‌کاری به شکل ماه به دست آمده‌است که طیف و مسیر تحول طرح‌ها و همچنین اسلوب‌های معمول در ایران شمالی را آشکار می‌سازند (فریه، ۱۳۷۴: ۱۸۷). نمونه‌هایی از آنچه فریه از آنها نام برده، در منابع یافت نشده‌است. لیکن گردنبندی از منطقه حسنلو دردست است که از لوله‌ای استوانه‌ای تشکیل شده‌است. همچنین سیم‌های نازکی از طلا به شکل چهار دایره پیچی دور آن دیده می‌شوند که فضای کوچک مدوری را وسط آن به وجود آورده‌اند (ضیاءپور، ۱۳۴۴: ۸۷). در واقع آنها به شکل دوایری متحدالمرکز ساخته شده‌اند که در ساخت ملیله کور از آنها استفاده می‌شود (تصویر ۲).

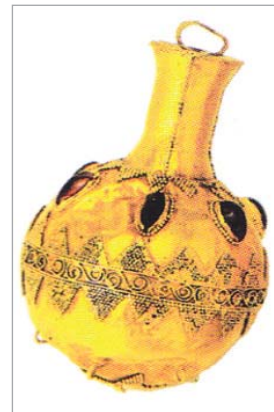
- **گیلان:** در میان آثار یافت شده از منطقه مارلیک در جبهه شرقی سفیدرود و نقاط باستانی جوبن و کلوز واقع

میان جذابیت و قریحه هنری، تابش رنگ‌ها، امتزاج نگاره‌ها و جوشش شیوه‌های به‌کاررفته که حاصلش هماهنگی میان آنهاست بی‌آنکه سنت‌های هنری محو و مستور گردند، تمامی عواملی است که جواهرسازی هخامنشی را بیشتر از آنکه بدیع‌سازد، اشتیاق‌انگیز و جذاب‌تر کرده‌است. با استناد بر آثار موجود می‌توان به برخی از ویژگی‌های هنر ملیه‌سازی این دوره همچون بهره‌مندی از فن لحیم‌کاری ظریف و احتمالاً پودری، امکان به‌کارگیری حدیده به‌واسطه استفاده از مفتول‌های حدیده‌کشی‌شده طلا، استفاده از نوار یک‌لاتاب و دولاتاب نوردن‌شده و توانایی در ساخت احجام توخالی و کوچک اندازه از مفتول پی‌برد. دستبند نمای‌ش داده‌شده در تصویر ۴ از زیورآلاتی است که در ساخت آن از فنون ملیه‌سازی نیز بهره گرفته شده‌است.

– **اشکانیان (پارتیان):** با بررسی اندک آثار برجای مانده از تمدن و فرهنگ اشکانی و پیکره‌ها و نقوش برجسته پادشاهان و ملکه‌ها، جنگاوران، شاهزادگان اشکانی در ایران همانند الحضر^۷، پالمیر^۸ و دو راروپوس^۹ اینچنین دریافت می‌شود که اشکانیان علاقه بسیاری به جواهرات و اشیای زرین و سیمین داشتند (فخرموحدی، ۱۳۸۷: ۱۶). درباره ملیه‌سازی این عصر نمی‌توان بسیار سخن گفت بلکه تنها با بررسی نمونه‌های موجود، می‌توان به عمده ویژگی‌های شاخص آن پی‌برد. آویز طلا در تصویر ۵ نمونه‌ای است که طراحی ساده و معمول در جواهرسازی پارتی را نمایان می‌سازد.

تصویر ۴. یک جفت النگوی طلا با نقش سر شیر، دوران هخامنشی، موزه میهو ژاپن (محمدپناه، ۱۳۸۵: ۱۳۹).

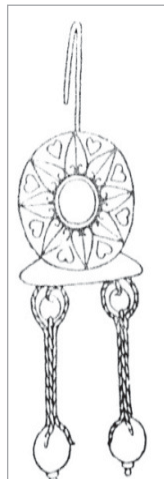

تصویر ۵. آویز طلا، مرصع به هفت لعل با تزئین جودانه‌ای، سده‌های اول تا دوم میلادی، موزه بریتانیایی، لندن (فخرموحدی، ۱۳۸۸: ۲۶).

این گوشواره تنگی شکل، تزئیناتی ملیه‌کاری و زمینه‌ای جودانه‌ای دارد که مرصع به تخمه‌های لعل است (فریه، ۱۳۷۴: ۱۹۰).

– **ساسانیان:** تنها نمونه از زیورآلات دوره ساسانی که به آن در متون اشاره شده، طرح آویزی طلایی است که اساس آن یک زیور، احتمالاً گوشواره گرد هشت ستاره است که دو زنجیر بافته‌شده از مفتول‌های نازک از آن آویزان است (ابوترابی، ۱۳۷۳: ۶۴). نقش گل هشت‌پر روی این زیور و هشت گلبرگ قلب مانند که بین هر دو گلبرگ گل هشت‌پر قرار دارد، به احتمال زیاد با مفتول‌های نازکی که با دقت فراوان بر سطح ورق طلا لحیم‌شده‌اند، به‌وجود آمده‌است. هر یک از دو آویز گوشواره از یک مفتول تابیده بلند که در قسمت بالا با انحنا پی‌ریخته فرم حلقه به‌خود می‌گیرد و تا روی سطح کروی پائین آویز ادامه می‌یابد و دو مفتول دیگر در جوانب آن، ساخته شده‌است. نقش گل هشت‌پر و قلب وارونه از جمله نقوش رایج در آثار ساسانی است (تصویر ۶). آنچه با بررسی آثار ملیه دوره پیش از اسلام در ایران به‌دست می‌آید، دربردارنده این موارد است. استفاده بیشتر از فرم هندسی در کنار فرم گیاهی در طراحی آثار، کاربری تزئینی و زینتی آثار، توانایی در لحیم‌کردن مفتول به صفحه نازک طلا، تزئین اشیا با پیچک‌های ریتمیک، به‌کارگیری هنر ملیه‌سازی به‌صورت الحاقی، تلفیق زبره‌کاری با ملیه‌سازی، بهره‌گیری از تکنیک لحیم‌کاری پودری و ظریف و توانایی در حدیده‌کشی و تابیده‌کردن مفتول‌ها.

در این بخش، یادآوری این نکته ضرورت دارد که مهم‌ترین نوآوری‌های تکنیکی در دوره هخامنشیان روی زیورآلات اعمال شده‌است. چراکه در این دوره افزون‌بر دنبال کردن آنها، مراحل تولید دوره‌های پیشین پیچک‌گذاری با مفتول نتابیده انجام شده‌است. در آثار دوره اشکانی و ساسانی نیز این پیچک‌ها کاربرد داشته‌است.

تصویر ۶. گوشواره با طرح گل هشت‌پر، دوران ساسانی (ضیاءپور، ۱۳۴۴: ۲۹۸).

ملیله‌سازی پس از اسلام

پس از استقرار دین اسلام در سرزمین ایران که در نتیجه پیروزی اعراب مسلمان بر ساسانیان و فتح ایران به دست آنها در سال ۶۵۱ م. / ۵۳۰ ق. روی داد، تحولات بسیاری در عرصه‌های اجتماعی، مذهبی و سیاسی ایران به وجود آمد. باین وجود، جامعه ایرانی به رغم از دست دادن استقلال سیاسی، هویت فرهنگی خود را حفظ کرد. «درواقع امر، خلفای اموی احتمالاً عباسی بسیاری از مراسم و آداب دربار ساسانی را اختیار کردند و نیز دولت‌مردان و کاردانان ایرانی را به خدمت گزیدند. در زمینه‌های هنری و پیشه‌وری نیز در زمان‌های آغازین حکومت اسلامی بسیاری از نقش‌مایه‌ها و مضامین ایرانی همراه با اسلوب‌ها و استادکاری‌های متداول برجای ماندند.» (فریه، ۱۳۷۴: ۱۹۰).

اهمیت و ارزش طلا و نقره به‌ویژه از نظر اقتصادی، همواره مورد توجه جامعه بشری بوده و به‌عنوان پشتوانه‌ای قوی برای دولت‌ها به‌شمار می‌رفته‌است. در احکام و قوانین اسلامی نیز برای بهبود و رونق اقتصادی، دستوراتی مبنی بر به گردش درآمدن آنها داده شده آن‌گونه که تراکم و انباشتن طلا و نقره امری نکوهیده تلقی گردیده‌است. چنانکه در این رابطه در سوره مبارکه توبه آیه بیان شده: «کسانی که طلا و نقره را ذخیره می‌کنند و آنها را در راه خدا مصرف نمی‌کنند، به عذابی علیم نویدشان ده.»^{۱۰} (توبه/ ۳۴).

- **سامانیان:** فرهنگ هنری‌ای که در زمان حکومت سامانیان در ماوراءالنهر (ترکستان غربی) و خراسان شکوفاشد،

یکی از بنیادی‌ترین جنبه‌های تمدن تاریخ میانه اسلام را که هنوز به‌قدر کافی کشف و ارزیابی نشده‌است، به‌نمایش گذاشت (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۴۷).

تصویر ۷، نمونه‌ای از زیورآلات مورد استعمال از آن دوره است. مهره‌های شیشه‌ای، اشکال هندسی منظم، سنگ‌های رنگارنگ، گوی‌های ملیله‌کاری شده همراه با سکه‌های طلای رایج در آن عصر، از تزئیناتی است که برای باشکوه‌تر ساختن این گردنبندها به کار رفته‌است. با دقت بر جزئیات این گردنبندها می‌توان قاب‌بندی‌های ساخته‌شده از نوار تابیده را که به‌شکل کره‌های توخالی و احجام هندسی منظم ساخته شده‌اند در کنار طلاووسی که دم ملیله‌کاری شده خود را در پلاک این گردنبندها به‌نمایش گذاشته‌است، به‌خوبی مشاهده نمود. به‌احتمال بسیار پدیدآمدن چنین تحولی در ساخت و به‌کارگیری قطعات ملیله‌کاری شده در زیورآلات، تحت تأثیر هنر زرگری ماوراءالنهر، بخارا، سمرقند، خراسان، هرات و ... بوده‌است.

- **سلجوقیان:** تولیدات و محصولات هنری دوره سلجوقیان ایران در فرایند شکل‌گیری و شکل‌پذیری نهایی الگوی کلاسیک هنر اسلامی در ایران و سرزمین‌هایی که کم و بیش تحت تأثیر مستقیم آن قرار داشتند، اهمیتی اساسی و بنیادی داشت (همان: ۴).

از میان زیورآلات فراوانی که از این دوره به‌دست آمده گوشواره‌های بسیار جالب از جنس طلا و متعلق به منطقه گرگان، بیش از همه در بردارنده ویژگی‌های هنر ملیله‌سازی، استفاده از نوار تابیده، پیچک‌گذاری و لحیم‌کاری پودری، است (تصویر ۸).

تصویر ۸. گوشواره طلا، دوران سلجوقیان، گرگان (www.metmuseum.org).

تصویر ۷. گردنبندها طلا، گرگان، سده چهارم ه. ق.، طول ۳۵ سانتی‌متر (فخرموحدی، ۱۳۸۷: ۱۴).

این گوشواره با زمینه‌ای جودانه‌ای به شکل هلال ماه و از جنس طلا ساخته شده‌است. حلقه گوشواره از یک سو به دو نوار دایره‌ای متقاطع و سوراخدار وصل شده و از سوی دیگر، به یک کاسه که با مفتول تابیده طلا نقش‌بندی شده متصل است. این دو، در ناحیه پائین به یک مفتول سه‌لایه تابیده و منحنی جوش داده شده‌اند. روی این مفتول سه‌لایه، یک هرم مشبک که ته آن به شکل نیمکره درآمده‌است و بی‌شبهت به فانوس هم نیست، قرار دارد.

- تیموریان: سبک بین‌المللی تیموری با ویژگی‌هایی چون نقش مایه‌های گیاهی چینی‌وار که با اسلیمی‌های بی‌جنبش تلفیق گردیده‌بود، از عواملی است که در پیشبرد و بالندگی یک سبک مستقل عثمانی در سده‌های دهم، ه.ق. / شانزدهم، تأثیری قاطع داشت (اتینگهاوزن، ۱۳۸۷: ۱۵۶). این سبک بی‌شک در هنرهای تجسمی نشانه‌های بسیار خوبی از خود بجا گذاشته‌است. باین همه، در میان آثار زرگری و جواهرسازی این دوران به‌سختی می‌توان اثری را یافت که بطور خاص از هنر ملیه‌سازی بهره‌مند شده‌باشد. در واقع، آنچه موجود است از تولیدات مواد حاشیه‌ای و آرایه‌هایی جزئی قلمداد می‌شود. باین‌وجود جای دعایی که در تصویر ۹ دیده می‌شود، دارای تزئینات زبره‌کاری در کنار نوارهای تابیده‌است. هرچند این زیور در نگاه نخستین کمی زمخت و بی‌ظرافت به نظر می‌آید اما با کمی دقت در تکنیک لحیم‌کاری این اثر می‌توان به دقت فراوانی که در ساخت آن به‌کاررفته، پی‌برد.

- صفویان: بنا بر آثار متنوع به‌دست‌آمده از هنر ملیه‌سازی دوره صفوی، می‌توان ویژگی‌های شاخص این دوره را چنین بیان کرد. استفاده بیش از پیش نقره احتمالاً به دلایل مذهبی که استعمال طلا را برای مردان حرام دانسته‌است، به‌کارگیری ریزجقه‌هایی تک‌لایه، تابیده و نورده‌شده، کاربرد زبره‌کاری در کنار ملیه‌سازی، تولید آثار ملیه در سطوح صاف و منحنی، مرکز قرار گرفتن اصفهان به‌عنوان تولیدکننده بیشتر آثار ملیه‌ای، استفاده از دیواره‌ها و اجزای تزئینی ملموس و ضخیم در کنار اجزای داخلی ظریف، عدم توانایی ملیه‌سازان در ساخت احجام بزرگ و استفاده از سطحی زیرین برای بهتر نشان دادن جزئیات آثار. برای نمونه در تصویر ۱۰، گوشه‌ای از درب مدرسه چهارباغ اصفهان نشان داده می‌شود که با ملیه‌کاری نقره تزئین شده‌است. هم‌نشینی ملیه در کنار هنر قلمزنی آن هم در چنین سطح وسیعی، برای نخستین‌بار در تاریخ ملیه‌سازی ایران مشاهده می‌شود که خود، گواهی بر اهمیت و شناخت ملیه نزد بزرگان کشور و از طرفی وضع نیکوی اقتصادی آن عصر دارد.

- زندیان: ناآرامی و نابسامانی حاصل از یورش‌های افغان‌ها، برای چند دهه حمایت از هنر و هنرمند را متوقف ساخت. پس از آن، تنها در روزگار آرامش و توأم با سعادت کریم‌خان زند بود که هنرهای ایران دیگر بار رمقی برای حرکتی دوباره پیدا کرد (اتینگهاوزن، ۱۳۸۷: ۴۵۱).

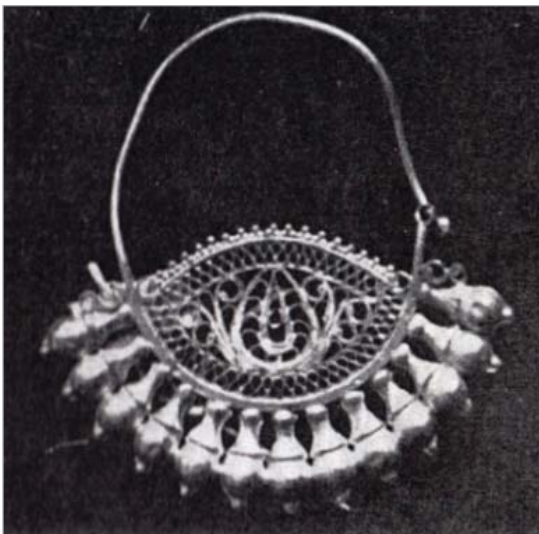
گوشواره‌ای از طلا با شکل هلالی و مشبک که از زیر هلال بزرگ، آویزه‌هایی که بی‌شبهت به شکل کوزه نیستند و ثابت جوش داده شده‌اند، از آثار درخشان این عصر است (تصویر ۱۱). میان انحنای پائینی و بالایی را که معکوس هم قرار داده شده‌اند، با زوهای مفتولی بسیار ریز، مشبک ساخته‌اند (ضیاءپور، ۱۳۴۴: ۳۹۱).

- قاجاریان: آثار ملیه سیمین و زرین برجای‌مانده از عصر قاجار، دارای ویژگی‌هایی بدین قرار است. استفاده آزادانه‌تر از طلا در ساخت زیورآلات مردانه و زنانه، به‌کارگیری افراط‌آمیز سنگ‌های قیمتی و نیمه‌قیمتی، امکان ساخت ظروف و احجام ملیه‌سازی شده، کاربرد گسترده ریزنقش برگ فرنگ (پیچک) در تولید آثار، افزایش ظرافت و دقت در ساخت آثار، ادامه سنت هم‌نشینی زبره‌کاری و ملیه‌سازی، افزایش تنوع در اجزای داخلی ملیه، مرکز قرار گرفتن زنجان به‌عنوان بزرگ‌ترین تولیدکننده آثار ملیه و استفاده مکرر از آویز، سکه و کره توخالی در تولید زیورآلات. تصویر ۱۲، جقه‌ای است از جنس طلا که روی تاج یا پیشانی زنان و مردان دوره قاجار قرار می‌گرفته‌است.

- براساس مطالعات بالا آثار ملیه دوران اسلامی ایران، دارای ویژگی‌هایی به‌قرار زیر است.
- تلفیق زبره‌کاری با ملیه‌سازی،
- به‌کارگیری هنر ملیه‌سازی به‌صورت الحاقی و مجزا،
- ساخت آثار در دو گروه: اشیای کاربردی و زیورآلات،
- توانایی در لحیم‌کردن مفتول به صفحه نازک طلا و نقره،
- بهره‌گیری از تکنیک لحیم‌کاری پودری،
- به‌کارگیری ملیه در سطوح گسترده،
- توانایی در ساخت احجام ملیه،
- استفاده از فلز نقره و طلا در ساخت اشیاء،
- ساخت پیچک دولا،
- استفاده از دیواره ماشین ملیه و زیگزاگ در حاشیه آثار،
- توانایی در ساخت نوار ملیه و نورد مفتول‌های حدیده‌شده،
- تزئین اشیا با پیچک‌های یک‌چشم، دوچشم، ملیه کور، بادامچه، بقچه و برگ،
- استفاده از فرم هندسی، گیاهی و گاه حیوانی در طراحی آثار.

تصویر ۱۰. بخشی از درب ملیله کاری شده، از جنس نقره، دوران صفویان، مدرسه چهارباغ اصفهان (نگارندگان).

تصویر ۱۱. گوشواره طلا، دارای آویزهای کوزه‌ای شکل ثابت و دیواره ماشین ملیله، سده دوازدهم ه.ق. (ضیاءپور، ۱۳۴۴: ۳۹۲).

تصویر ۱۲. جقه ملیله طلا، یاقوت نشان، اصفهان، سده سیزدهم ه.ق.، موزه هنرهای تزئینی اصفهان (نگارندگان).

تصویر ۹. جای دعا از جنس طلا و ملیله، مشبک و زبره کاری، اصفهان، سده دهم ه.ق. (فخرموحی، ۱۳۸۷: ۱۴).

تطبیق ملیله‌سازی قبل و بعد از اسلام

در دو بخش گذشته ضمن معرفی آثار ملیله مربوط با هر تمدن یا سلسله پادشاهی، هریک از آثار با آثار دوره‌های قبل و بعد از خود مقایسه و تمایزات و مشترکات آنها برجسته شدند و در نهایت، ویژگی‌های به دست آمده از هنر ملیله‌سازی در دوره پیش از اسلام و دوران اسلامی در جدول‌های ۱ و ۲ آورده شدند. در این بخش، رابطه بین این دو دوره براساس نتایج به دست آمده از بررسی آنها، ارزیابی می‌شود. به واقع در این مطابقت به شباهت‌ها و اختلافات بین آثار این دو پیکره مطالعاتی، پرداخته می‌شود.

با نگاهی دقیق به وجوه اشتراکی این دو دوره، چنین می‌توان نتیجه گرفت که زرگران دوره اسلامی با حفظ میراث زرگران دوره پیش از اسلام که شامل فرم و نقوش هندسی و گیاهی، تکنیک لحیم کاری پودری، استفاده از مفتول و ورق طلا و نقره در کنار یکدیگر و به کارگیری مفتول‌های باریک حدیده‌کشی شده تابیده یا ساده و از همه مهم‌تر استفاده از فرم‌های نرم و منحنی بود، راه را برای ارتقای این هنر در دوره اسلامی گشودند.

از دیگر سو تفاوت‌های موجود در این آثار، وزنه پیشرفت را بیشتر به سوی دوره بعد از اسلام می‌کشاند. دوره‌ای درخشان از هنر ایران که ریشه در هنر دوره‌های پیش از خود دارد. در این دوره، لشگرکشی‌های پیاپی و گسترش مرزهای ایران باستان، توسعه بازرگانی، اوضاع مساعد اقتصادی و حمایت شاهان و درباریان از جامعه هنری، تبادل هنری را برای هنرمندان ایران زمین مهمی ساخت و سبب رونق کسب و کار آنها می‌شد. بی دلیل نیست که در همین دوران، پیشرفت در هنر ملیله‌سازی دیده می‌شود. برگ فرنگ (پیچک یک چشم)، بادامچه، ریز جقه، برگ، بقچه، پیچک دو چشم و سه چشم که با نوار ملیله (مفتول تابیده و نورده شده) ساخته می‌شدند؛ به سازنده این امکان را دادند که سطحی ظریف و قابل انعطاف بسازد که قابلیت حجم‌سازی نیز داشته باشد.

جدول ۱. بررسی آثار ملیه دوران پیش از اسلام؛ هزاره سوم پیش از میلاد تا پایان دوره ساسانی

تمدن / سلسله	فرم	تعداد ریزنقش ملیه	تکنیک ساخت	تکنیک‌های پایه	نوآوری‌های تکنیکی
ایلام	هندسی	۲	استفاده منظم از مفتول‌های تابیده و ساده طلا در ترکیب با زبره‌کاری و لحیم‌کاری ظریف	حدیده‌کشی مفتول، استفاده از مفتول تابیده در کنار مفتول ساده و لحیم‌کاری پودری	—
آذربایجان	هندسی	۱	ساختن ملیه کور با مفتول نتابیده طلا		ساخت ملیه کور
گیلان	هندسی	۱	لحیم‌کاری مفتول‌های تابیده و ساده طلا با نظمی خاص در کنار یکدیگر و ساختن یک صفحه انعطاف‌پذیر		—
هخامنشیان	هندسی-گیاهی	۴	لحیم‌کاری مفتول‌های تابیده و ساده طلا با نظمی خاص در کنار یکدیگر و ساختن یک صفحه انعطاف‌پذیر، پیچک‌گذاری و حجم‌سازی		حجم‌سازی و پیچک‌گذاری (عنصر گیاهی)
اشکانیان	هندسی-گیاهی	۲	زبره‌کاری، مرصع‌کاری و لحیم‌کاری حدیده‌کشی شده بر سطح ورق طلا		مرصع‌کاری
ساسانی	هندسی-گیاهی	۲	لحیم‌کاری مفتول‌های طلا بر ورق طلا		—

(نگارندگان)

جدول ۲. بررسی آثار ملیه دوره اسلامی (دوران سامانی تا قاجار)

سلسله	فرم	تعداد ریزنقش ملیه	تکنیک ساخت	تکنیک‌های پایه	نوآوری‌های تکنیکی
سامانیان	هندسی، گیاهی و حیوانی	۶	مفتول حدیده‌شده طلا، لحیم‌کاری ظریف و پیچک‌گذاری	حدیده‌کشی، لحیم‌کاری پودری، استفاده از مفتول تابیده در کنار مفتول ساده	استفاده از فرم حیوانی
سلجوقیان	هندسی-گیاهی	۲	نوار تابیده نوردنشده طلا، لحیم‌کاری پیچک‌ها بر صفحه نازک، حجم‌سازی با مفتول‌های طلای تابیده و قاب‌بندی نگین با ملیه‌کاری		حجم‌سازی با مفتول‌های طلای تابیده
تیموریان	هندسی	۳	مفتول تابیده در کنار سطوح زبره‌کاری		—
صفویان	گیاهی	۲	نوار ملیه یک‌لا، پیچک یک‌چشم، لحیم‌کاری پودری و تلفیق ملیه‌کاری و قلم‌زنی		ساخت نوار ملیه، پیچک یک چشم (برگ فرنگ) و تلفیق ملیه‌کاری و قلم‌زنی
افشاریان و زندیان	هندسی-گیاهی	۴	نوار ملیه، پیچک یک‌چشم، بقچه، دیواره ماشین ملیه و لحیم‌کاری پودری		ساخت ریزنقش بقچه و دیواره ماشین ملیه
قاجاریان	هندسی-گیاهی	۴	نوار ملیه دولا، پیچک یک‌چشم، لحیم‌کاری پودری و به‌کارگیری سنگ‌های قیمتی در کنار ملیه‌سازی		به‌کارگیری سنگ‌های قیمتی در کنار ملیه‌سازی

(نگارندگان)

دوره	ویژگی‌های ملیله‌سازی دو دوره	وجوه اشتراک	وجوه افتراق
قبل از اسلام	استفاده بیشتر از فرم هندسی در کنار فرم گیاهی در طراحی آثار کاربری تزئینی و زینتی آثار توانایی در لحیم‌کردن مفتول به صفحه نازک طلا تزئین اشیا با پیچک‌های ریتمیک به‌کارگیری هنر ملیله‌سازی به‌صورت الحاقی تلفیق زبره‌کاری با ملیله‌سازی استفاده از تکنیک لحیم‌کاری پودری و ظریف توانایی در حدیده‌کشی و تابیده‌کردن مفتول‌ها	تداوم به‌کارگیری فرم پیچک استفاده از نوار تابیده به‌عنوان دیواره‌های تزئینی و اصلی در کنار یکدیگر به‌کاربردن سطحی زیرین برای بهتر نشان دادن ظرافت آثار وجود اشتراکات در شیوه لحیم‌کاری و حدیده‌کشی استفاده از ریزنقش‌های گیاهی و نرم در تمامی آثار استفاده از هنر زبره‌کاری در کنار ملیله‌سازی	کاربرد بیشتر سنگ‌های قیمتی و نیمه‌قیمتی در اوائل عصر قاجار به‌کارگیری فلز نقره در کنار طلا در دوران اسلامی ابداع جزئی نوظهور در اجزای داخلی ملیله به‌نام برگ فرنگ در دوره صفویه افزایش تنوع در اجزای داخلی ملیله مقارن با ابداع برگ فرنگ امکان ساخت ظروف و احجام ملیله‌سازی شده در اواخر دوران اسلامی
بعد از اسلام	استفاده از فرم هندسی، گیاهی و گاه حیوانی در طراحی آثار تلفیق زبره‌کاری با ملیله‌سازی به‌کارگیری هنر ملیله‌سازی به‌صورت الحاقی و مجزا ساخت آثار در دو گروه؛ اشیا کاربردی و زیورآلات توانایی در لحیم‌کردن مفتول به صفحه نازک طلا و نقره بهره‌گیری از تکنیک لحیم‌کاری پودری به‌کارگیری ملیله در سطوح گسترده توانایی در ساخت احجام ملیله استفاده از فلز نقره و طلا در ساخت اشیا ساخت پیچک دولا توانایی در ساخت نوار ملیله و نورد مفتول‌های حدیده‌شده استفاده از دیواره ماشین ملیله و زیگزاگ در حاشیه آثار تزئین اشیا با پیچک‌های یک‌چشم، دوچشم، ملیله کور، بادامچه، بقچه و برگ	تداوم ساخت زیورآلات ملیله	ارتقای سطح کیفی آثار همنشینی ملیله‌سازی و قلم‌زنی در دوران صفویه و پس از آن افزایش ظرافت و دقت در ساخت آثار افزایش تنوع در فرم و نقش از دوره سامانی و تداوم آن در دوره‌های بعد استفاده از فرم حیوانی در کنار فرم‌های گیاهی و حیوانی

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

آثار مورد تحلیل در نوشتار پیش‌روی، دربردارنده هنر ملیه‌سازی ایران در دو دوره قبل و بعد از اسلام است. این آثار که نمونه‌های ابتدایی و کم‌تزیین تا زیورآلات و تزئینات پرزینت را در خود جای داده‌است، از ویژگی‌هایی مشترک در شیوه تزیین و ساخت برخوردار است. شاخصه‌هایی چون به‌کارگیری مفتول‌های حدیده‌کشی و تابیده‌شده، لحیم‌کاری ظریف و استفاده از فرم‌های پیچک مانند در تزیین آثار، درواقع پایه‌های هنر ملیه‌سازی امروزی است که ریشه در هنر زرگری پیش از اسلام دارند.

آنچه در دوران پیش از اسلام جزء تکنیک‌های زرگری محسوب می‌شد، در دوره‌های نخستین حکومت فرمانروایان مسلمان بر ایران، آرام‌آرام به‌سوی استقلال پیش‌رفت تا آنکه در دوره صفوی، هنری به‌نام ملیله شکل‌گیرد و ذکر آن در کتیبه‌ها و کتاب‌ها آورده‌شود. به‌واقع در پاسخ به این پرسش که هنر ملیه‌سازی ایران در چه دوره‌ای به اوج خود رسید باید خاطر نشان کرد که دوره سامانی به‌عنوان پیش‌گام در عرصه تحولات و دوره سلجوقی به‌عنوان تعیین‌کننده خط‌مشی این هنر، دارای اهمیت بسیار است. با این‌همه، نباید از دوره صفوی که با حمایت و عنایت به هنر ملیله زمینه توسعه و شکوفایی آن را فراهم‌ساخت، چشم‌پوشی کرد. نخستین بار در این دوره از نوار ملیله در ساخت زیورآلات و سطوح گسترده ملیله‌سازی استفاده‌شد. هنر ملیله‌سازی به‌شکل امروزی از دوره افشار و زند با گسترش و به‌کمال رساندن جزء نو ظهوری به‌نام برگ‌فرنگ که در اواخر دوره صفوی ابداع شده‌بود، رواج یافته‌است. این موتیف در کنار ریزنقش‌هایی چون بته‌جقه، بادامچه، برگ و ریزجقه قابلیت تولید احجام و ظرافت بیشتر در ساخت را در اختیار ملیله‌ساز قرار داده‌است.

هنر ملیله‌سازی ایران با هنر زرگری این سرزمین درآمیخته است. هرچند بیشترین تغییر در ملیله‌سازی در دوران پس از اسلام به‌وجودآمد لیکن این تغییرات، بدون داشتن تجارب و مهارت زرگران در دوران پیش از اسلام بطور قطع محقق نمی‌شد.

با آگاهی‌یافتن از دوره‌های تأثیرگذار بر هنر ملیله‌سازی ایران، آنچه جای بررسی بیشتر دارد این است که چه عواملی سبب پیشرفت این هنر در آن دوران بوده‌اند. امیداست که مقاله حاضر، گشاینده دری برای تحقیقات و بررسی‌های علمی بیشتر در این زمینه باشد.

پی‌نوشت

- ۱- ملیله‌کاری، هنری ظریف و لطیف است که در آن اشیای فلزی با مفتول‌ها یا تسمه‌های بسیار ظریف، در نقش و نگار زیبا و متنوع ساخته یا تزیین می‌شوند. نشان‌دن این مفتول‌ها و تسمه‌ها با جوش‌های بسیار ریز، به دقت بالایی نیاز دارد. برای همین، استادکاران این حرفه می‌بایست از مهارت زیادی برخوردار باشند (توحیدی، ۱۳۸۶: ۴۹).
- ۲- شایان یادآوری است که درخصوص شیوه ساخت آثار ملیله در دوره معاصر حسن تقی‌پور وحید (۱۳۹۰) کتابی باعنوان "هنر ملیله‌سازی نقره" و حسین یآوری (۱۳۴۸) کتابی باعنوان "تجلی نور در هنرهای سنتی ایران" را نگاشته‌اند که باوجود دربرداشتن مطالبی غنی درباره چگونگی ساخت اشیای ملیله، به‌دلیل مغایرت با موضوع اصلی نوشتار پیش‌روی از آنها بهره‌ای برده نشده‌است.
- 3- Inshushinak: خدای محافظ شهر شوش.
- ۴- استفاده از گوی‌های کوچک توپُر طلایی و نقره‌ای و اتصال آن با جوش‌های بسیار ظریف به سطح خارجی برای تزیین محصولات فلزی را زبره‌کاری گویند (نگارندگان).
- ۵- روستای زیویه در ۴۲ کیلومتری شهر سقز و حدفاصل کردستان و آذربایجان قرارداد (محمدپناه، ۱۳۸۵: ۵۳).
- 6- Hatra
- 7- Palmyra
- 8- Nippur
- 9- Dura-europos

۱۰- والذین ینکزون الذهب و الفضة و لاینفقونها فی سبیل الله فبشرهم بعذاب الیم (توبه/ ۳۴).

منابع و مأخذ

- قرآن کریم (۱۳۸۵)، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
- آمیه، پیر (۱۳۷۲). تاریخ ایلام، ترجمه شیرین بیانی، تهران: دانشگاه تهران.
- ابوترابی، علی (۱۳۷۳). تحقیقی پیرامون هنر ملیله کاری در ایران از دیرباز تاکنون، پایان نامه کارشناسی، تهران: دانشگاه هنر تهران.
- اتینگهاوزن، ریچارد و الگ، گرابر (۱۳۸۷). هنر و معماری اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، ج ۱، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- اسکارچیا، جان روبرتو (۱۳۷۶). هنر صفوی، زند، قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- تقی پور وحید، حسن (۱۳۹۰). هنر ملیله سازی نقره، تبریز: یاران.
- توحیدی، فائق (۱۳۸۶). گنجینه اطلاعات هنری، ج ۱، تهران: میراث کتاب.
- ضیاء پور، جلیل (۱۳۴۴). زیورهای زنان ایران از دیرباز تاکنون. تهران: فرهنگ و هنر.
- علیزاده میرارکلاپی، سمیه (۱۳۹۰). تحلیل زیبایی شناسانه فرم و نقش در زیورآلات ملیله طلای ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- فخر موحدی، مهرناز (۱۳۸۷). پیشینه هنر فلزکاری ایران (دوره سلوکی)، طلا و جواهر، (۴۹ و ۵۰)، ۷۸-۶۸.
- _____ (۱۳۸۸). پیشینه هنر فلزکاری ایران (دوران اسلامی)، طلا و جواهر، (۵۵ و ۵۶)، ۲۷-۱۴.
- فریه، ر. دبی لیبو (۱۳۷۴). هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: چاپ فرزاد.
- کامبخش فرد، سیف الله (۱۳۸۰). آثار تاریخی ایران، تهران: مؤسسه انتشارات تعاون سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مجیری، شهره (۱۳۸۵). بررسی و مقایسه ملیله اصفهان و زنجان، پایان نامه کارشناسی، اصفهان: دانشگاه پیام نور اصفهان.
- محمدپناه، بهنام (۱۳۸۵). کهن دیار، تهران: سبزان.
- یآوری، حسین (۱۳۸۴). تجلی نور در هنرهای سنتی ایران، تهران: سوره مهر.
- <http://www.metmuseum.org/search-results?ft=iran+gold&x=-935&y=-58&rpp=10&pg=14>. (access date: 11/8/2011).

